

Marek Rutkowski
Białystok

ROZWIĄZANIA PRAWNE W CESARSTWIE ROSYJSKIM POŁOWY XIX WIEKU WPŁYWAJĄCE NA ROZWÓJ NAUKOWY I EDUKACYJNY LOKALNEJ SPOŁECZNOŚCI ŻYDOWSKIEJ

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł obejmuje swoim zakresem problematykę szeroko pojętego wpływu ustawodawstwa carskiego z umownie przyjętego okresu połowy wieku XIX na możliwości rozwoju edukacji i nauki hebrajskiej na terenie Cesarstwa Rosyjskiego. Stąd kwestie objęte podstawową analizą sprowadzają się tu do przedstawienia zagadnień dotyczących bezpośrednio nie tylko szkolnictwa czy edukacji wyższej, ale też i ustawodawstwa kahalnego oraz stanowego. Takie ujęcie tematu pozwala na przedstawienie niezwykle skomplikowanej problematyki, jaką jest rozwój edukacyjno-naukowy poddanych carom Starozakonnych w szerokim, a tym samym bardziej przybliżającym do prawidłowego ujęcia spectrum tematycznym.

Przepisy w zakresie szkolnictwa

Otwarcie się systemu szkolnego dla ludności starozakonnej Imperium Rosyjskiego w czasach mikołajowskich miało miejsce jeszcze w roku 1835. Dnia 13/25 kwietnia tejże daty bowiem car Mikołaj I wydał pozwolenie na przyjmowanie dzieci żydowskich na identycznych zasadach, jak w wypadku pozostałej młodzieży, w szkołach gminnych i powiatowych, w gimnazjach oraz szkołach „częstkowych”. Pozwolenie to dotyczyło oczywiście tylko tych lokalizacji, gdzie hebrajscy ojcowie dzieci posiadali prawo stałego pobytu¹. Wysyłając dzieci do szkół chrześcijańskich, Starozakonni zostali zobligowani zarazem do informowania nauczycieli o ich wierze. Z drugiej

---

¹ *Svod Zakonov Rosijskoj Imperii*, t. IX, Sanktpetersburg (izdanie 1857 goda), s. 269, nr 1388-1389.

strony uczestnictwo młodzieży żydowskiej w zajęciach realizowanych w szkołach powszechnych (chrześcijańskich) nie mogło stanowić jakiegokolwiek podstawy do przymuszania tychże dzieci do zmiany religii; stąd nie musiały one brać udziału w zajęciach z nauki religii chrześcijańskiej². 13/25 kwietnia 1835 roku przyjęto też generalną zasadę, iż na wydawanych dla młodych żydów świadectwach ukończenia nauki, trzeba zapisywać adnotacje o ich hebrajskiej wierze³. Dzieci hebrajskie płci żeńskiej mogły natomiast uczęszczać tylko do szkół chrześcijańskich, prowadzonych przez instytucje państwowe lub osoby prywatne, gdzie co do zasady dopuszczano możliwość uczenia się ogółu dziewcząt⁴.

Po wydaniu przez Mikołaja I ukazu dopuszczającego młodzież żydowską do uczestnictwa w „ogólnych zakładach uczebnych w Cesarstwie” o rzeczywistym przełomie w tym zakresie możemy jednak mówić dopiero w roku 1844. Wcześniej bowiem wprowadzone ustawodawstwo nie odnosiło (jak to wynikało z licznych raportów ministerialnych) spodziewanych z punktu widzenia unifikacyjnej polityki Cesarstwa Rosyjskiego skutków. Stąd car – jak sam twierdził w preambule ustawy listopadowej z roku 1844 – zwrócił na tę sprawę szczególną uwagę i nakazał ustanowić specjalną „Komisję Rabinów”, a to dla wprowadzenia środków „dla ustalenia między żydami potrzebnych do ich dobrego bytu wiadomości”. Po zakończeniu szeregu prac prawodawczych, w dniu 13/25 listopada 1844 Mikołaj I podpisał finalnie w Gatchynie znamieny ukaz, skierowany formalnie do rosyjskiego ministra oświecenia Siergieusza Uwarowa „w celu rozszerzenia pomiędzy Izraelitami społeczeńskiego ukształcenia i dania im przez to najpewniejszych środków do używania przywiązanych do ich stanu korzyści”. Postanowienie carskie wydano „dochowawszy stale tę myśl, iż ukształcenie i zeń wypływające przeświadczenie o pożyteczności produkcyjnej pracy, powinno dopomóc do polepszenia bytu Izraelitów”⁵.

Na podstawie nowej ustawy wprowadzono szereg zasadniczych zmian w systemie edukacyjnym zamieszkującej Imperium Rosyjskie ludności hebrajskiej. Przede wszystkim, na wszystkie ustanawiane teraz przez Ministerstwo Oświecenia Narodowego szkoły żydowskie rozciągnięto uprawnienia zapisane w artykułach 288 do 291 ogólnej ustawy edukacyjnej z 8/20 grudnia 1828 roku (art. 6-ty). Dla jeszcze większego zaś zwiększenia zainteresowania Izraelitów uczestnictwem w rządowym programie kształcenia, ustawodawca rozciągnął na tych Żydów, którzy zdecydowali się na naukę w mi-

² Tamże, s. 269-270, nr 1390, ustawa z 13/25 kwietnia 1835 roku.

³ Tamże, s. 270, nr 1393, ustawa z 13/25 kwietnia 1835 roku.

⁴ Tamże, s. 270, nr 1396, ustawa z 13/25 kwietnia 1835 roku.

⁵ „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 93 z 28 listopada/10 grudnia 1844 s. 555.

nisterialnych szkołach hebrajskich, prerogatywy, zagwarantowane dla Starozakonnych, którzy pobierali nauki w szkołach chrześcijańskich (art. 7-my)⁶.

Na zasadzie realizacji art. 1-go ustawy z 25 listopada 1844 roku bowiem, niezależnie od udzielonego ludności żydowskiej pozwolenia pobierania nauki w szkołach i ośrodkach naukowych Cesarstwa, władze carskie zezwoliły na prowadzenie dla młodzieży żydowskiej dwóch rodzajów szkół: a) podstawowych albo „pierwszego rzędu”; b) drugiego stopnia albo „drugiego rzędu”, czyli szkół realnych na poziomie szkół powiatowych. Dla osób przygotowujących się do objęcia posad nauczycieli prawa mojżeszowego, oraz dla przyszłych rabinów utworzono i następnie utrzymano szkoły rabinackie, posiadając przynajmniej formalnie poziom nauczania poszczególnych przedmiotów na równi z programem gimnazjalnym⁷. Natomiast hebrajskich nauczycieli domowych oraz wszystkie prywatne szkoły żydowskie postanowiono poddać pod ogólne przepisy edukacyjne, „ze stosownymi do natury rzeczy zmianami” (art. 10-ty)⁸.

Nadzór nad nauką i obserwacja zachowania się uczniów hebrajskich uczęszczających do wszystkich tych szkół, jak też dopilnowanie porządku panującego w szkołach artystycznych, pozostawał w gestii ministerstwa oświecenia narodowego, które wydawało w tym zakresie stosowne postanowienia, biorąc oczywiście pod uwagę w niezbędnych wypadkach zwyczaj i prawa panujące wśród ludności starozakonnej (art. 2-gi)⁹. Co do zasady, dla nauki prawa talmudycznego powoływano w szkołach żydowskich nauczy-

⁶ „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 93 z 28 listopada/10 grudnia 1844 s. 556.

⁷ *Svod Zakonov Rosijskoj Imperii*, t. IX, Sanktpetersburg (izdanie 1857 g), s. 271, nr 1397, ustawa z 13/25 kwietnia 1835 roku; polskim. Czytamy tam: „Niezależnie od użyzonego izraelitom artykułami 1305 i 1306 [sic] Tomu IX Układu Praw ustawa z 12/25 listopada 1844 roku; „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 93 z 28 listopada/10 grudnia 1844 s. 555, podaje *in extenso* treść artykułu pierwszego omawianej ustawy w języku pozwolenia pobierania nauk w ogólnych chrześcijańskich uczebnych zakładach, ustanowić dla kształcenia młodzi żydowskiej osobne szkoły dwóch rodzajów: początkowe, czyli pierwszorzędne, odpowiedni parafijalnym, i drugorzędne, w zakresie szkół powiatowych przed innem Realne, a dla przygotowania nauczycieli żydowskiego zakonu i rabinów, szkoły rabińskie, ze zrównaniem ich we względzie przedmiotów ogólnych, z gymuazyami”.

⁸ „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 93 z 28 listopada/10 grudnia 1844 s. 556.

⁹ *Svod Zakonov Rosijskoj Imperii*, t. IX, Sanktpetersburg (izdanie 1857 g), s. 271, s. 271, nr 1398, ustawa z 13/25 listopada 1844 roku; „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 93 z 28 listopada/10 grudnia 1844 s. 555. Artykuł 2-gi ustawy z 13/25 listopada 1844 roku brzmiał dosłownie: „Dozór nad naukami i nad prowadzeniem się uczniów we wszystkich tych zakładach, tudzież sposób gospodarczego zarządu, uorganizować, stosując się do ogólnych w (...) Ministerstwie obowiązujących postanowień, ze zwróceniem względu (...) na zakon i obyczaje żydów”.

cieli narodowości hebrajskiej; celem zaś wykładania pozostałych przedmiotów zatrudniano tak Żydów, jak i chrześcijan, oczywiście rekrutowanych wyłącznie spośród osób posiadających odpowiednie uprawnienia (art. 3-ci)¹⁰. Pracującym w żydowskich jednostkach edukacyjnych chrześcijańskim urzędnikom (czynownikom) i nauczycielom przyznano zarazem prawa i przywileje identyczne do tych, jakie obowiązywały w szkołach nieżydowskich (art. 4-ty)¹¹. Hebrajczycy zatrudnieni jako szkolni inspektorzy i nadzorcy rewizyjni, ewentualnie jako nauczyciele szkół żydowskich jakiegokolwiek rodzaju, oraz Żydzi pozostający przy ministrze oświecenia narodowego oraz przy kuratorach okręgów naukowych jako tzw. urzędnicy specjalnego przeznaczenia (do specjalnych poruczeń) w trakcie spełniania przez nich obowiązków służbowych zostali wyłączeni z obowiązku poborowego (art. 5-ty)¹². Wreszcie zgodnie z artykułem 8-my ustawy z 25 listopada 1844 roku, Hebrajczycy pobierający – także na zasadzie realizacji prawa z roku 1835 – naukę w (chrześcijańskich) szkołach państwowych oraz w tworzonych teraz szkołach żydowskich uzyskiwali w wypadku wzięcia ich w rekruty skrócenie czasu odbywania służby wojskowej, a mianowicie: a) kończący „z należytym postępowaniem” naukę w szkołach powiatowych, o 10 lat; b) kończący „w sposób zaspokajający” kurs gimnazjalny o 15 lat. Ponadto uczniowie żydowscy, którzy ukończyli z wyróżnieniem pełny kurs gimnazjalny i poza przykładnym sprawowaniem, byli w stanie udowodnić „szczególny postęp w ruskim języku i literaturze”, byli zupełnie uwolnieni od obowiązku poborowego¹³.

Wprowadziwszy nowe rozwiązania prawne dotyczące hebrajskiego systemu edukacyjnego w Rosji, Mikołaj I (skierowując swoje słowa do ministra oświecenia narodowego Sergiusza Uwarowa) nakazał władzom carskiej administracji oświatowej szczegółowe dopracowanie ustawodawstwa „we względzie kształcenia izraelitów” oraz przystąpienie do bezzwłocznego wykonania całości projektu tworzenia państwowych szkół żydowskich. Celem zaś zebrania dokładnych danych o istniejących w Rosji starozakonnych zakładach kształcących i naukowych oraz o nauczycielach domowych tejże nacji, a także a także zwiększenia nad nimi efektywnej kontroli, Uwarow zo-

¹⁰ Tamże, s. 271, nr 1399, ustawa z 13/25 listopada 1844 roku.

¹¹ Tamże, s. 271, nr 1400, ustawa z 13/25 listopada 1844 roku.

¹² Tamże, s. 272, nr 1401, ustawa z 13/25 listopada 1844 roku. Warto też zaznaczyć, iż wprowadzając zapis art. 9-go ustawy z 25 listopada 1844 roku Mikołaj I nakazał, w praktyce, aby wszystkie wydatki niezbędne do ustanowienia i funkcjonowania ministerialnych szkół żydowskich finansować ze środków przeznaczonych na ten cel do rozporządzenia przez Ministerstwo Oświecenia Narodowego. Ewentualnie pozostałe kwoty należało przeznaczyć na utworzenie żydowskiego kapitału szkolnego.

¹³ „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 93 z 28 listopada / 10 grudnia 1844 s. 556.

stał w listopadzie roku 1844 upoważniony przez cara do otwierania w miejscach stałego pobytu Izraelitów powiatowych i gubernialnych tymczasowych komisji szkolnych. W ich skład wchodził zarówno chrześcijanie, jak i Hebrajczycy. Minister Oświecenia Narodowego musiał też opracować dla tych nowych organów administracyjno-szkolnych szczegółowe instrukcje postępowania¹⁴.

Oczywistym nawiązaniem do obowiązujących Żydów przepisów szkolno-edukacyjnych było pojawienie się 4/16 lutego 1852 roku ukazu Rządzącego Senatu, zawierającego potwierdzoną przez cara Mikołaja I opinię Rady Państwa, co do prawidłowego rozkładu poboru opłaty „świecowego”, ustanowionego celem zapewnienia utrzymania szkół hebrajskich. Na podstawie tychże przepisów zaniechano przede wszystkim wyznaczania komisarzy, agentów i dzierżawców poboru „świecowego”, oraz wypłaty oprocentowania od tychże sum „na korzyść ich idących”. Jak się zresztą okazywało, w początku lat pięćdziesiątych XIX wieku całościową sumę tego poboru ustalono w przybliżeniu na 230 tysięcy rubli, nakazując jednocześnie w lutym 1852 roku próbny pobór rzeczzonej składki na okres trzech lat, czyli na czas od 1853 do 1855 roku. Suma ta podlegała corocznemu rozkładowi na gminy żydowskie, dokonywanemu przez petersburskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, co realizowano stosownie do zamożności każdej z gmin oraz do ilości pobieranego w danym miejscu dochodu „króbkowego”.

Poszczególne gminy sporządzały zarazem szczegółową dyspozycję wewnętrzną podatku „świecowego”, trzymając się przy tym ściśle przepisów o rozkładzie rządowych podatków oraz jednostkowych instrukcji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Z kolei rosyjskie Ministerstwo Oświecenia Narodowego miało wyłącznie obowiązek corocznego podania lokalizacji miejsca poboru wskazanych kwot „świecowych”¹⁵. Innym wartym nadmienienia nawiązaniem do ściśle „naukowego” podejścia w kwestii edukacyjno-żydowskiej, w tym wypadku do problematyki nauczania religii, było zatwierdzone przez Aleksandra II w dniu 13/25 maja 1857 roku opinii „Komitetu o Urzędzeniu Żydów”, na podstawie której gminy żydowskie miały odąd wybierać na rabinów wyłącznie osoby, które ukończyły kurs w szkołach rabinackich, ewentualnie w państwowych szkołach hebrajskich drugiego stopnia, lub też w powszechnych szkołach powiatowych, średnich czy wyższych. W wypadku braku odpowiedniej ilości kandydatów władze carskie przewidy-

¹⁴ Tamże. Mikołaj I podawał zresztą: „Tuszmy że ten nowy dowód pieczołowitości naszej o moralnem polepszeniu bytu Izraelitów, będzie też i dla nich samych pobudką, dopomagając z ich strony wszelkimi od nich zawisłemi środkami ku wypełnieniu zamiarów, dążących do prawdziwego ich dobra”.

¹⁵ „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 15 z 26 lutego / 10 marca 1852 roku, s. 106.

wały możliwość jednak zaproszenia, oczywiście tylko na podstawie zezwolenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, „uczonych żydów” z Niemiec¹⁶.

Intencje opracowania i wprowadzenia w życie obydwu mikołajowskich ustaw szkolnych dotyczących żydów rosyjskich, zarówno tej z roku 1835, dopuszczającej ich do ogólnego systemu edukacji, jak i prawa z roku 1844, umożliwiającego powstawanie państwowych szkół hebrajskich, były dość jasne. Chodziło oczywiście głównie o przeprowadzenie próby stopniowego integrowania tej społeczności z ludnością i kulturą lokalną, przez co władze carskie bez wątplenia rozumiały, niekoniecznie logicznie, postępującą rusyfikację. Wystarczy podać jeden tylko – wskazany zresztą powyżej – przykład. Owe uczniowskie „szczególne postępy w rosyjskim języku i literaturze” miały przecież stanowić swoisty glejt przed 25-letnim poborem do armii carskiej, a zatem nagroda za zruszczenie była tu niebagatelna. Zaskakuje jednakowoż w tym kontekście przywołany powyżej ukaz z 25 maja 1857 roku, gdzie dopuszczając do rabinatu jedynie „wykształconych” Żydów, godzono się jednocześnie na sprowadzanie ich z Niemiec. Najwidoczniej w czasach początku rządów Aleksandra II idea wykształcenia (czy użyć można na tę okazję swoistego terminu: „przekształcenia”) hebrajskiej ludności Imperium Carskiego nie musiała wiązać się, przynajmniej chwilowo, z bezwzględną rusyfikacją. To z kolei mogło, przynajmniej w teorii, stanowić podstawę do bardziej otwartego spojrzenia caratu na drogi rozwojowe najwyższego szczebla edukacji i dalszego rozwoju nauki hebrajskiej.

Ustawy kahalne i stanowe z 1844 i 1846 roku oraz z lat następnych

Ustawodawstwo szkolne z listopada 1844 rozpoczęło cały szereg istotnych zmian w sytuacji rosyjskich Żydów, które miały oczywisty wpływ na ich rozwój edukacyjny i naukowy. W dniu 19/31 grudnia 1844 roku car Mikołaj I podpisał przecież ustawę „O poddaniu Żydów po miastach i w powiatach ogólnemu zarządowi, ze zniesieniem żydowskich kahałów”, co oznaczało ogromne przewartościowanie w funkcjonowaniu społeczności hebrajskiej na ziemiach Imperium Rosyjskiego. Trzeba jednak zauważyć, iż wprowadzane przepisy nie obowiązywały wszystkich rosyjskich Starozakonnych. Postanowione carskie z 31 grudnia 1844 roku nie obejmowało bowiem: a) Żydów zamieszkałych w Rydze oraz na terenie guberni kurlandzkiej – chociaż w tym ostatnim wypadku, tylko w miastach, posiadających przywileje o charakterze szczególnym; b) ludności żydowskiej osiedlonej na terenie Syberii, jako objętej oddzielnymi przepisami; c) znajdujących się w podobnej sytuacji żydów-rolników, wreszcie d) Karaimów.

¹⁶ „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 70 z 10/22 września 1857 roku, s. 524.

Ustawa wprowadzała zasadę likwidacji „szczegółowych władze żydowskich”, które „istnieć nie powinny”, stąd właśnie nakazano zniesienie wszystkich kahałów i tzw. przykahałków. (art. 4) Zgodnie natomiast z art. 1-ym ustawy na obszarze wszystkich lokalizacji terenów przeznaczonych do osiedlenia przez Żydów, mieli oni odtąd bezpośrednio podlegać w kwestiach „policyjnych” – stosownie do miejsca pobytu – policji ziemskiej lub miejskiej. W kwestiach natomiast dotyczących „praw stanu” oraz zagadnień gospodarczych i podatkowych, Starozakonni byli odtąd zarządzani przez rady (*думы*) lub ratusze tych miast, do których dana społeczność żydowska była przypisana; nawet jeśli niektórzy z jej reprezentantów zamieszkiwali w tym samym czasie w niewielkich miasteczkach, siołach (*селеме*), czy jakichkolwiek wsiach (*деревня*). Oznaczało powyższe pojawienie się oczywistej zależności Hebrajczyków od lokalnych władz miejskich (a nie wiejskich). Tę zasadę potwierdzał kolejny zapis ustawy z 31 grudnia 1844 roku, stanowiący że Żydzi przebywający w miastach nie posiadających ani rady miejskiej ani ratusza, oraz na terenie miast położonych w powiatach objętych zakazem stałego zamieszkiwania Starozakonnych, podlegali gospodarczemu nadzorowi rad najbliższych miast. Takie przypisanie następowało jednak według swobodnego uznania lokalnego generał-gubernatora, oraz „stosownie do miejscowej dogodności”. Na terenie tych miast, gdzie zarząd gospodarczy pozostawał z kolei w gestii magistratów (a nie rady czy ratusza), to te ostatnie musiały rozciągnąć swoją władzę nad Hebrajczykami, i to w zakresie dokładnie takim samym, jak czyniły to gdzie indziej właśnie ratusze i rady miejskie.

Wszystkie zarządzające sprawami społeczności żydowskiej (zarówno mieszkającej w tym samym mieście i powiecie, jak i wliczonej do danej grupy na mocy art. 2 ustawy z 31 grudnia 1844 roku) rady, ratusze i magistraty, zostały zobligowane do zastosowania się w swoich kontaktach ze Starozakonnymi do standardowych przepisów obowiązujących rady miejskie. Jednak ustawodawca nakazał wprowadzenie dokładnych poszerzonych prawideł prawnych w zakresie każdej ze szczegółowych „kwestii hebrajskich”, będących odtąd w gestii państwowej i samorządowej administracji Cesarstwa Rosyjskiego. Zatem lista obowiązków tych wszystkich urzędów obejmowała teraz m. in.: 1) sukcesywne i prawidłowe prowadzenie: a) spisów ludności żydowskiej, o charakterze rodzinnym (czyli: spisów rodzinnych / *посемейныхъ*) i alfabetycznych; b) spisów kolejności wykonywania powinności poborowej („rekrutskiej”); c) spisów rozkładów podatkowych; d) sznurowych ksiąg przychodów i rozchodów; 2) zarządzanie dochodami „króbkowymi” (czyli: na biednych) oraz innymi poborami i wydatkami społeczności żydowskiej; 3.) zapisywanie Żydów do poszczególnej kategorii stanowej; 4) przenoszenie zapisów własności (*перечислеше*) żydowskiej; 5) wydawa-

nie zgody na relokację Starozakonnych do innych miast; 6) wydawanie Hebrajczykom paszportów¹⁷.

Wiązało się powyższe z faktem, iż na podstawie artykułu 4-go ustawy z 31 grudnia 1844 roku, akta likwidowanych kahałów i tzw. przykahałków miano niezwłocznie po wprowadzeniu w życie nowych przepisów przekazać do siedzib miejskich rad i ratuszy, ewentualnie do magistratów. Ujmując rzecz szczegółowo, po zdaniu akt kahałnych do wymienionych urzędów, miejskie rady i ratusze zostały zobowiązane do stałego utrzymywania w najwyższym porządku szeregu rodzajów hebrajskiej dokumentacji. Np. przy przejściu Starozakonnych z jednej grupy społecznej/stanu do drugiej oraz przy zmianie zamieszkania, należało niezwłocznie dokonywać w tychże spisach – ogólnie aktualizowanych co dwa lata – odpowiednich adnotacji, a to celem prowadzenia nieustannej aktualizacji wiadomości o „stanie żydów i miejscu ich pobytu”. Następnie wypadało sporządzić spisy alfabetyczne głów rodzin żydowskich, wraz z oznaczaniem specjalnych numerów, pod którym zapisane były poszczególne rodziny, oraz kolejno następujące po sobie i opisywane zgodnie z wydziałami (*участку*) spisy rekrutów. Władze miejskie musiały też przechowywać dokładne kopie tzw. „rewizskich skazek” oraz dane dotyczące ewentualnych niedoborów podatkowych w zakresie składek ziemskich i innych, jak też kontrakty zawierane na pobór „królikowego”. Do tego dochodziło jeszcze zbieranie wiadomości na temat długów danej gminy żydowskiej. Wreszcie miejskie rady i ratusze przechowywały teraz księgi taryfy podatkowej; informacje na temat „króbkowego kapitału zapomogowego” wraz z rejestrami rozkładu poboru tej daniny, oraz wszelkie inne wiadomości, konieczne niezbędne do zarządu gospodarczego i należytego nadzoru nad lokalną społecznością żydowską (art. 5-ty).

Było zarazem znacznym utrudnieniem, iż pierwotne rodzinne i alfabetyczne spisy ludności starozakonnej miały być dopiero układane przez poszczególne rady i ratusze miejskie na podstawie wiadomości, pozyskiwanych z akt zniesionych kahałów. Celem weryfikacji dokładności omawianych spisów miały być one jednocześnie sprawdzane na miejscu przez wybranych deputatów pochodzących z miejscowych społeczności żydowskich, co powinno było następować pod nadzorem i przy współdziałaniu władz gubernialnych. Dopiero po przyprowadzeniu spisów rodzinnych i alfabetycznych do pełnego porządku, można było dokonywać w nich „w czasie właściwym” potrzebnych (zgodnie z art. 5-tym ustawy) adnotacji (art. 6-ty).

Przepisy z 31 grudnia 1844 roku, wprowadzając przymus nadania społeczności żydowskiej pełnych imion i nazwisk, jednocześnie precyzowały

---

¹⁷ „Tygodnik Petersburski. Dziennik Urzędowy Królestwa Polskiego”, nr 16 z 2/14 marca 1845 roku, s. 107.

prawo i przywilej każdej głowy rodziny hebrajskiej do zostania formalnie poinformowanym pod jakim imieniem i nazwiskiem został dany Starozakonny zapisany „w rewizji [i] wniesiony do spisów familijnego i alfabetycznego”. Władze administracyjne miały obowiązek możliwie najbardziej dokładnego wystrzegania się błędów w pisaniu imion i nazwisk każdego ze Starozakonnych. Informacje takie rady, ratusze czy magistraty miejskie przysyłały Żydom na blankietach i formularzach drukowanych i wydawanych specjalnie w tym celu. Informacja ta służyła następnie za podstawę do określenia pod jakim imieniem i nazwiskiem powinien się dany Starozakonny przedstawiać tak w danych paszportowych, jak i we wszelkiej korespondencji aktowej¹⁸. Za samowolną zmianę przypisanego formularzem imienia i nazwiska, podlegali Żydzi karom administracyjnym i karnym, stosowanym zresztą w odniesieniu do ogółu podwładnych carskich, posądzonych o podobne przestępstwa (art. 7-my)¹⁹.

Car Mikołaj I w końcu grudnia 1844 roku narzucił na rządy gubernialne obowiązek ściślego zebrania danych co do całości wydatków gmin/gromad żydowskich w zakresie utrzymania szkół, szpitali, synagog i rabinów, oraz wszystkich innych przedmiotów. Kolejnym krokiem carskich władz administracyjnych miało być zweryfikowanie możliwości pokrycia w każdym powiecie i miasteczku wydatków na wskazane cele z poboru „króbkowego”, lub z miejscowego typowego rozkładu podatków. Trzeba też było ułożyć tabele wydatków gmin żydowskich we wskazanych powiatach i miasteczkach, a w dalszej kolejności władze gubernialne musiały rozsyłać tak opracowane dane do właściwych rad i ratuszy miejskich oraz do municypalnych i ziemskich struktur policyjnych. Celem utrzymania stałego i sprawnego sposobu posługiwania się nimi przy rozkładzie ogółu poborów gminnych, zaistniała potrzeba sukcesywnej odnowy opisanych powyżej tabel, a to zgodnie z corocznymi, lub co trzyletnimi, przekształceniami struktury wydatków lokalnych. Ewentualnie tabele zmieniano w wypadku odnowy przetargów na kontrakty na pobór „króbkowego” (art. 8-my)²⁰.

Ustawa likwidująca kahały zapewniała skądinąd, iż oprócz ustalonych podatków skarbowych i „powinności ziemskich” nie wolno było nakładać na

¹⁸ Zgodnie z artykułem 1 299 (Prawo o stanach), zamieszczonym w Tomie IX Svoda Zakonov Rosijskoj Imperii, wyd. z 1842 roku.

¹⁹ „Tygodnik Petersburski. Dziennik Urzędowy Królestwa Polskiego”, nr 16 z 2/14 marca 1845 roku, s. 107.

²⁰ „Tygodnik Petersburski. Dziennik Urzędowy Królestwa Polskiego”, nr 16 z 2/14 marca 1845 roku, s. 107-108. Ustawodawca wyraźnie odniósł się przy okazji narzucenia na lokalne rządy gubernialne dodatkowych obowiązków weryfikacyjnych do żydów zamieszkających w Odessie i w okręgu odeskim oraz w Kerczu i Taganrogu. W pierwszym wypadku sprawdzenia sytuacji ekonomicznej lokalnych Starozakonnych miał dokonać wojenny gubernator odeski; w drugim zwierzchnicy (*Градоначальники*) Kercza i Taganrogu.

Żydów nowych obciążeń bez konkretnego, skierowanego do rady lub ratusza miejskiego jakiego podlegali dani Starozakonni, upoważnienia lub zalecenia pisemnego władz gubernialnych. Gdy urzędy municypalne widziały z kolei potrzebę nałożenia na Starozakonnych jakichkolwiek nowych poborów, miały one obowiązek przed przystąpieniem do ich rozpisania postarać się o uzyskanie odpowiedniej zgody ze strony administracji szczebla gubernialnego (art. 9-ty). Izby Skarbowe zostały zaś zobligowane do powiadomienia z wyprzedzeniem rad i ratuszy miejskich o zwiększeniu lub zmniejszeniu na obszarze podlegającym ich władzy ilości „dusz popisowych żydowskich”. Z kolei rządy gubernialne zostały obciążone takim samym obowiązkiem w wypadku zaistnienia: 1) powiększenia lub zmniejszenia wydatków, związanych z poborem „króbkowego”; 2) wskazania na podstawie decyzji zarządu gubernialnego, konkretnych osób i przedmiotów utrzymywanych przez gminy żydowskie z poboru „króbkowego”, względnie na zasadzie wprowadzenia dodatkowego miejscowego rozkładu podatków; 3) jakichkolwiek uznanych za konieczne zmian w procesie utrzymania szkół modlitwy, synagog, szpitali, rabinów itd. (art. 10-ty)²¹.

Ustawa kahalna z końca grudnia 1844 roku zdejmowała wielowiekowy gorset społeczno-ekonomiczny z lokalnej społeczności żydowskiej, zaburzając z jednej strony jej dotychczasowy sposób życia i jego ramy prawno-organizacyjne, z drugiej jednak dawała paradoksalnie poprzez to bezsprzeczną możliwość nieskrępowanego rozwoju dla bardziej przedsiębiorczych czy inteligentnych jednostek, w tym na pierwszym miejscu właśnie w dziedzinie edukacyjnej i naukowej. Działo się tak zarówno poprzez wprowadzenie obowiązku ścisłej kontroli ze strony administracji państwowej funduszy potrzebnych na utrzymanie szkół żydowskich, jak i poprzez zaproponowanie rozwiązań dotyczących sprawnego administrowania zmianami w finansowaniu tychże szkół (w tym: modlitewnych)

Po upływie 16 miesięcy od wydania ustawy kasującej kahały, na przełomie lipca i sierpnia roku 1846 w gazetach gubernialnych na terenie zachodnich „ziem przywróconych” Cesarstwa Rosyjskiego ukazała się tymczasem znamienna i groźna informacja. Z podanego w formie urzędowego artykułu Starozakonni mogli się dowiedzieć, iż Mikołaj I „w najmiłościwszych względach ku położeniu Żydów najwyżej raczył rozkazać, iżby szczególnie w tym celu ustanowiony komitet roztrząsnął przyczyny niezaspokajającego stanu tego narodu w Rosji”. Car nakazał dodatkowo aby wskazany „Komitet o Urządzeniu Żydów” obmyślił środki zmierzające ku pewnemu polepszeniu losu podległej mu ludności starozakonnej.

²¹ „Tygodnik Petersburski. Dziennik Urzędowy Królestwa Polskiego”, nr 16 z 2/14 marca 1845 roku, s. 108.

Przywołany komitet uznał przede wszystkim za stosowne przeprowadzenie podstawowej egzegezy sytuacji Hebrajczyków na obszarach dawnej Rzeczypospolitej, zajętych przez Rosję w latach 1772, 1793 oraz 1795. Po stwierdzeniu, iż zamieszkali w zachodniej części Imperium Romanowych Starozakonni usadowili się na tych – uprzednio pod polską władzą – terenach stopniowo, w miarę nasilania się procesu ich wyjazdu z krajów Europy Zachodniej, skonstatowano, iż „nie otrzymawszy od rządu polskiego ani prawa obywatelstwa, ani prawa nabywania własności nieruchomości” Żydzi ci – według komitetu – pozostawali nieustannie w zależności ekonomicznej od miejscowych właścicieli ziemskich. Jak uznawał dalej petersburski „Komitet o Urządzeniu Żydów”, tym samym swoją działalność Starozakonni ograniczyli do handlu detalicznego, szczególnie do uprawiania szynkarstwa. Za zasługę caratu uznano, iż po dokonaniu zaboru (w oryginale: „po zwróceniu tego kraju do Rosji”), władze petersburskie przyznać miały Żydom na równi z innymi poddanymi lokalnymi szeroki zakres praw cywilnych, co zasadniczo oznaczało w praktyce zniesienie barier w wstępowaniu Starozakonnych do miejskiego stanu kupieckiego i pozyskaniu przez nich biernego i czynnego prawa wyborczego w zakresie zarządu o charakterze miejskim, policyjnym, gospodarczym i sądowym.

Carat przyznał też z biegiem czasu Starozakonnym zamieszkałym na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej prawo do nabywania nieruchomości oraz możliwość wejścia do stanu rolniczego, i to zarówno na podstawie nabycia ziemi na własność, ewentualnie gospodarowania na ziemiach należących do skarbu państwa. Władze petersburskie rozszerzyły też stopniowo granice terenów na którym przyznano w Rosji carskiej prawo ich osiedlenia, pozwalając na stałe osiedlenie Żydów na terenie wszystkich guberni tzw. Noworosji i Ukrainy (Małorosji), co dawało wówczas możliwość osiedlania się na obszarze 17 guberni, o powierzchni 17 tysięcy mil kwadratowych; czyli na terenie zamieszkałym przez populację ok. 20 milionów ludności. Według komitetu, osiedlali się oni w pierwszej połowie XIX wieku „w kraju ożywionym handlem nie tylko wewnętrznym ale i zagranicznym, w portach czarnomorskich i częścią bałtyckich”. Wreszcie – jak podkreślali członkowie komitetu – administracja moskiewska otworzyła Starozakonnym drogę do nauki, nadając im prawo do swobodnego kształcenia się w „ogólnych zakładach wychowania”, w tym na uniwersytetach i w akademiach.

Ostatecznie konkluzja wyciągnięta z analizy stanu ludności żydowskiej na terenie zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego w połowie XIX wieku okazała się być wybitnie niekorzystna. Według „Komitetu o Urządzeniu Żydów”, Starozakonni nie skorzystali z możliwości polepszenia swego losu. Nie chcąc doprowadzić do „złania się” z lokalną społecznością, Żydzi bowiem w zdecydowanej większości wypadków zachowali swoje dawne zwyczaje i sposób życia „kosztem pracy drugich”. To z kolei powodowało sytu-

ację gdy „ze wszech stron dochodzą słuszne skargi miejscowej ludności [na Hebrajczyków]”.

W konsekwencji, idąc za sugestiami Mikołaja I i „zgodnie ze zdaniem najlepiej myślących Starozakonnych”, władze petersburskie postanowiły wyjść dalej poza likwidację kahałów, która to ustawa najwidoczniej nie rozwiązywała istniejącego problemu. Konieczne okazało się udzielenie Hebrajczykom zwiększenie zakresu ulg i wsparcia przy możliwości wchodzenia do stanu chłopskiego. „Aby znieść niemiłe dla wielu Żydów różnice w ubiorze”, postanowiono też zabronić od początku stycznia 1850 roku noszenia tradycyjnego stroju hebrajskiego²².

Uznając te wszystkie działania za w pełni zgodne z interesem i dobrobytem ludności starozakonnej, władze carskie stwierdziły latem roku 1846, że mogą spodziewać się, że „Żydzi zaniechają wszelkich nagannych sposobów do życia i zwrócą się ku pracy istotnie płodnej i pożytecznej”. Zagrożono jednocześnie, iż ci spośród Hebrajczyków, którzy uchylaliby się od dostosowania się do nowych wytycznych, zostaliby uznani „jako ludzie posożytni, jako obciążające i szkodliwe społeczeństwa członki”, i jako tacy poddani stosownym środkiem represyjnym²³. Aby ograniczyć możliwe negatywne skutki takich rozporządzeń oraz klarownie i zdecydowanie oddzielić tę część społeczności żydowskiej, która zostałaby uznana za pożyteczną od grupy z punktu widzenia caratu nieprzydatnej, władze petersburskie wezwały społeczność żydowską do „urządzenia się w obrębie (...) pożytecznych stanów ludności” w terminie do 1/13 stycznia roku 1850. Po upływie tego zakresu, wszyscy Starozakonni, którzy nie weszliby do jednego z pożytecznych stanów, ewentualnie nie uzyskaliby tytułu obywateli poczesnych, mieli zostać zakwalifikowani „do osobnego oddziału i poddani wszystkim ograniczeniom, jakie uznane będą za stosowne dla poskromienia pasożytnego próżniactwa”. Istniał jednak jeszcze jeden sposób na uniknięcie konieczności zapisania się przez Starozakonnych do grupy kupców, mieszczan, rzemieślników, rolników. Sposobem tym było nabycie przez Żydów praw szczególnych, a mianowicie stopni naukowych²⁴.

²² „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 57 z 26 lipca / 7 sierpnia 1846 roku, s. 387.

²³ Tamże, s. 387-388.

²⁴ Tamże, s. 388 Władze carskie podawały latem roku 1845 „(...) aby oddzielić żydów pożytecznych od pozbawionych płodnej pracy i osiadłości i poddać tych ostatnich niezbędnym ograniczeniom, Rząd wzywa żydów do urządzenia się w obrębie następujących pożytecznych stanów ludności: 1) kupieckim, wszystkich trzech gildii, 2) miejskim, z należytą osiadłością, to jest z domowym zaprowadzeniem w miastach i miasteczkach, 3) cechowym, z należytym udowodnieniem znania rzemiosła, i na koniec 4) rolniczym, z prawem sadowienia się na ziemiach własnych, kupionych na gminową lub osobistą własność, oraz na ziemiach właścicielskich i Skarbowych. W dwóch ostatnich przypadkach udzieli się żydom wsparcie

Jak zatem widać, ustawodawstwo stanowo-represyjne z lata 1846 roku przyniosło ze sobą ten skutek, iż stało się znaczącą zachętą do pogłębiania wiedzy naukowej przez zamieszkałych na terenach opanowanych przez Romanowów Żydów. Był to bowiem jeden z najlepszych sposobów do uniknięcia zakwalifikowania przez władze carskie jako osoba oddająca się „pasozżytnemu próżniactwu”²⁵.

Ustawy dotyczące szkolnictwa wyższego i drukarni

Skupiając uwagę na ustawodawstwie mikołajewskim dotyczącym bezpośrednio możliwości pozyskania przez członków społeczności żydowskiej wykształcenia wyższego, wypada stwierdzić, iż już 13/25 kwietnia 1835 roku Mikołaj I postanowił, iż ci Żydzi, którzy po zakończeniu kursu gimnazjalnego otrzymywali atestacje i chcieli dalej kontynuować naukę, uzyskali prawo do wstępu na uniwersytety, akademie i inne wyższe zakłady naukowe na terenie całego Imperium Rosyjskiego. Jednocześnie i Starozakonni urodzeni na terenie Królestwa Polskiego uzyskali prawo do nauki i zdawania egzaminów we wszystkich uniwersytetach i akademiach rosyjskich. W świadectwach i paszportach wydawanych tym Żydom przy wyjeździe z Królestwa Polskiego celem wstąpienia do rosyjskich szkół wyższych i zdawania tam egzaminów, jak też w dyplomach i patentach wydawanych im jako zaświadczenia pozyskanych stopni naukowych, trzeba jednak było zawsze zapisywać, iż pochodzili oni z terenów Królestwa Kongresowego²⁶.

Abstrahując od licznych przywilejów studentów i młodych hebrajskich naukowców, trzeba jeszcze dodać, iż od dnia 1/13 maja 1850 roku wprowadzono przepis nakazujący uczącym się, czy studiującym młodym Żydom nosić ubrania harmonizujące z miejscowymi zwyczajami i przepisami²⁷. Te liczne zachęty skierowane do hebrajskich studentów i naukowców bez wątpienia czyniły ideę oddania się nauce bardzo ponętną i zachęcającą, szczególnie gdy weźmie się pod uwagę ogólnie trudne położenie ówczesnej społeczności żydowskiej w Rosji.

---

pieniężne na zaprowadzenie gospodarstwa, i nadto następujące ulgi: a) na lat dziesięć darowanie podatku i innych pieniężnych poborów, b) na 25 lat uwolnienie od rekrutczyzny, i c) darowanie wszelkich zaległości z dotychczasowego stanu”.

²⁵ W m. c. Szczególnie, że – jak się wydawało – władze carskie nie żartowały. Pisano bowiem: „Po takiej przestrodze, od samych żydów całkowicie zależeć będzie skorzystać z udzielających się im pożytków urzędzenia swego bytu i przez to odwrócić od siebie wszelkie następstwa środków, do użycia jakowych rząd zostanie zmuszonym”.

²⁶ Svod Zakonov Rosijskoj Imperii, t. IX, Sanktpetersburg (izdanie 1857 g), s. 269, nr 1388-1389. Wchodziły tu w grę przepisy z 13/25 kwietnia 1835 roku; 1/13 lutego 1840 roku; 17/29 kwietnia 1844 roku; 13/25 maja 1857 roku.

²⁷ Tamże, s. 270, nr 1391, ustawa z 1/13 maja 1850 roku.

Pozytywne nastawienie Mikołaja I do kwestii rozwoju nauki uprawianej przez hebrajczyków koliduje w pewnym stopniu z działaniami podjętymi przez niego pod koniec życia. Otóż ukaz Mikołaja I do Rządzącego Senatu z dnia 22 października / 3 listopada 1854 roku „dla skuteczniejszego wykształcenia młodzi w językach wschodnich” uznał za wskazane, aby zamiast nauczania tychże języków w różnych zakładach naukowych rosyjskiego Ministerstwa Oświecenia Narodowego, skoncentrować nauczanie w samym Sankt Petersburgu. Założenie to motywowano faktem znajdowania się w stolicy imperium Romanowych większej niż gdzie indziej ilości środków i zasobów niezbędnych do prawidłowego rozwoju tej istotnej z punktu widzenia władzy carskiej rozległej gałęzi nauk. W Petersburgu spodziewano się też znaleźć znacznie więcej wsparcia dla nauki języków orientalnych o charakterze *stricte* uniwersyteckim niż gdzie indziej w Rosji.

W związku z powyższym, Mikołaj I w początkach listopada 1854 roku rozkazał zamienić dotychczas funkcjonujący przy Uniwersytecie Petersburskim Oddział Języków Wschodnich na Fakultet Języków Wschodnich. We wspomnianym fakultecie miano oczywiście nauczać języka hebrajskiego, a także powołać do życia inne katedry językowe, obejmujące nauczanie 1) arabskiego; 2) perskiego; 3) turecko-tatarskiego; 4) mongolskiego i kałmuckiego; 5) chińskiego; 6) mandżurskiego 7) ormiańskiego i 8) gruzińskiego. Car jednocześnie upoważnił ówczesnego ministra oświecenia narodowego aby – zgodnie z brzmieniem ustawy uniwersyteckiej i stosownie do potrzeby i okoliczności – mianował na te katedry wybranych przez siebie profesorów zwyczajnych i nadzwyczajnych. Poza rzeczonymi profesorami, w petersburskim Fakultecie Języków Wschodnich postanowiono zatrudnić, dla pomocy profesorom, trzech adiunktów, dających lekcje z arabskiego, turecko-tatarskiego oraz kałmuckiego. Trzej kolejni lektorzy natomiast mieli to być użyci do „praktycznych z uczniami zatrudnień”.

Zgodnie z artykułem drugim ustawy, w petersburskim Fakultecie Języków Wschodnich prawo do pobierania nauki mieli zasadniczo utrzymywani z pieniędzy etatowych uczelni stypendyści oraz dodatkowo studenci uczący się na własny koszt. Poza tymi dwiema grupami studentów i stypendystów, do nauki dopuszczano tu również stypendystów poszczególnych ministerstw/władz carskich. Celem zapewnienia studentom jak najpełniejszej możliwości kształcenia się w językach orientalnych, a szczególnie ich używania praktycznego, w tworzonym właśnie fakultecie przedłużono tok studiów. Mianowicie wydłużono tu typowy czteroletni cykl akademicki o jeszcze jeden rok. Jednocześnie wprowadzono zastrzeżenie, iż dwunastomiesięczne przedłużenie toku studiów, nie mogło „przeszkadzać” stypendystom w zdawaniu ostatecznego egzaminu po ukończeniu czteroletniego kursu; i tym samym, po pozytywnym zaliczeniu egzaminu kończącego, otrzymaniu stopnia rzeczywistego studenta, lub kandydata.

Prawo z 3 listopada 1854 roku miało oczywiście destruktywne skutki dla nauczania języka hebrajskiego, czy też innych języków wschodnich na terenie Rosji prowincjonalnej. Otóż artykuł 4-ty ustawy nakazywał zaprzestanie nauczania tych języków: 1) w Uniwersytecie Kazańskim; 2) w odeskim Liceum Richelieu, i w przypisanym doń gimnazjum; 3) w tzw. pierwszym gimnazjum kazańskim. Na terenie tej ostatniej placówki pozostawiono jednak, „z uwagi na miejscowe okoliczności”, nauczanie języka tatarskiego i pozwolono tym samym na kształcenie się w tymże pierwszym gimnazjum kazańskim czterech uczniów. Podobnie i sumy przeznaczane w wymienionych powyżej zakładach naukowych i dydaktycznych postanowiono przeznaczyć na utrzymanie Fakultetu Języków Wschodnich w Petersburgu. Do Petersburga też Mikołaj I kazał przetransportować wszelkie pomoce naukowe, służące nauce języków orientalnych. Chodziło o materiały należące do Uniwersytetu Kazańskiego i afiliowanego przy nim gimnazjum oraz do odeskiego Liceum Richelieu oraz do przypisanego doń gimnazjum. Pewnym odstępstwem było pozostawienie w gimnazjum kazańskim „tego tylko, co wprost ma związek z nauczaniem języka tatarskiego”²⁸.

Ograniczenie w roku 1854 uniwersyteckiego wykładu języka hebrajskiego, stojąc w sprzeczności z linią prezentowaną w zakresie nauki starozakonnej przez Mikołaja I począwszy od roku 1835, poza innymi względami, świadczyło o oczywistej – zdaniem autora – labilności polityki państwa carów w stosunku do kwestii żydowskiego rozwoju naukowego.

Wreszcie znaczny wpływ na możliwości rozwoju naukowego społeczności żydowskiej w Rosji miało ustawodawstwo odnoszące się do drukarni Starozakonnych. Otóż jeszcze 27 listopada / 9 grudnia 1845 roku Mikołaj I wydał ukaz (ogłoszony następnie przez Rządzący Senat dnia 10/22 stycznia 1846 roku) potwierdzający uprzednio już opracowaną „ustawę o drukarniach żydowskich”. Na podstawie wskazanych przepisów, książki żydowskie mogły być drukowane wyłącznie w dwóch drukarniach hebrajskich, zlokalizowanych w Wilnie oraz w Żytomierzu. Co do zasady podlegały one miejscowej policji; w zakresie natomiast cenzury i „wewnętrznego porządku” zostawały te drukarnie pod szczególnym nadzorem ministerstwa oświecenia

²⁸ „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 89 z 16/28 listopada 1854, s. 661. Zgodnie z ustawą z 3 listopada 1854 roku „Etat Fakultetu Wschodnich Języków w Cesarskim SPetersburskim Uniwersytecie” przedstawiał się następująco. „Pobierają rocznie: dziekan fakultetu, jeden z profesorów, na stół 300 rub. Pięciu profesorowie zwyczajni, gaży po 1, 429 rub. 60 kop. i na mieszkanie po 142 rub. 95 kop. Czterej profesorowie nadzwyczajni: gaży po 1 000 rub. na mieszkanie po 114 rub. 30 kop. Trzej adiunkci gaży po 714 rub. na mieszkanie po 85 rub. 80 kop. Trzej lektorowie gaży po 514 rub. 60 kop. na mieszkanie po 85 rub.80 kop. Nauczyciel kaligrafii wschodniej gaży 400 rub. Na pomoce naukowe 350 rub. 20 kop. Stypendystów jest 29, z których na każdego przeznacza się po 300 rubli sr. W ogóle na fakultet 26, 276 rubli 3 kop. rocznie”.

narodowego, jak i pod kontrolą dyrektorów lokalnych szkół rabinackich. Ponieważ dochód z drukarni żydowskich przeznaczono na rzecz funkcjonowania szkół hebrajskich, w tym celu drukarnie te – zgodnie z ustawą z 9 grudnia 1845 roku – postanowiono wydzierżawić na okres 12 lat. Za przedmiot licytacji uznano kwotę, ustaloną za posiadanie wyłącznego prawa drukowania książek żydowskich na obszarze całego Imperium Rosyjskiego. W wypadku jednakowoż uzyskania na licytacji cen które „okazały się niedostatecznymi”, Sergiusz Uwarow mógł – zamiast oddania drukarni w dzierżawę – ustanowić powszechny pobór od każdego arkusza druku hebrajskiego wydawanego w Rosji. Suma ta nie mogła być jednak większa niż kopiejka srebrem od arkusza druku. Podobnie i od sprowadzanych z zagranicy książek hebrajskich ustawa wprowadzała niejako automatycznie opłatę skarbową rzędu maksimum jednej kopiejki srebrem od każdego arkusza druku²⁹. Zmniejszenie możliwości druku hebrajskiego w Rosji świadczyć mogło zarówno o dążeniu do zwiększenia kontroli państwa nad samym żydowskim procederem wydawniczym oraz o zarysowującej się już w roku 1845 jawnej tendencji rusyfikacyjnej w podejściu do kultury i nauki hebrajskiej.

Wnioski

Oceniając generalnie ustawodawstwo carskie czasów mikołajewskich i początku rządów Aleksandra II w odniesieniu do jego wpływu na kształt rozwoju edukacyjnego i naukowego Starozakonnych, w pierwszym rządzie trzeba wskazać na istnienie kilku głównych motywów jakie mogły stać za wprowadzanymi sukcesywnie zmianami. Wymieńmy tu po kolei: 1) dążenie do otwarcia Izraelitów na wpływy zewnętrzne (rosyjskie); 2) próbę ich stopniowej, niejako odgórznej rusyfikacji; 3) związane z dwoma poprzednimi – zastąpienie dawnych wpływów polskich rosyjskimi i opcjonalnie niemieckimi; 4) zwiększenie zakresu kontroli Hebrajczyków przez władze carskie; 4) wprzęgnięcie do tegoż procederu kontrolnego samych (wykształconych) Żydów; 5) podniesienie „poziomu cywilizacyjnego” społeczeństwa hebrajskiej; 6) wykorzystanie zdolności i umiejętności żydowskich, właśnie w zakresie wiedzy i nauki, do długofalowych celów wielkorosyjskich.

Wszystkie te koncepcje niejednokrotnie w umownym okresie połowy XIX wieku przenikały się nawzajem, mając częściowo ograniczony, po części znaczący wpływ na kształt i charakter oraz ducha prawodawstwa rosyjskiego, odnoszącego się bezpośrednio lub pośrednio do edukacji i nauki hebrajskiej.

---

²⁹ „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 11 z 8/20 lutego 1846, s. 72

Bibliografia

- *Svod Zakonov Rosijskoj Imperii*, t. IX, Sanktpetersburg (izdanie 1857 goda), s. 269, nr 1388-1389.
- „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 93 z 28 listopada/10 grudnia 1844.
- „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 95 z 28 listopada/10 grudnia 1844.
- „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 15 z 26 lutego / 10 marca 1852 roku.
- „Tygodnik Petersburski. Gazeta Urzędowa Królestwa Polskiego”, nr 70 z 10/22 września 1857 roku.

Marek Rutkowski*Białystok*

**LEGAL SOLUTIONS IN THE RUSSIAN EMPIRE
IN THE MID-NINETEENTH CENTURY,
INFLUENCING THE SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL DEVELOPMENT
OF THE LOCAL JEWISH COMMUNITY**

The most important tsarist legislative acts from around the mid-nineteenth century, issued for the functioning of the different levels of education and learning of the Russian Hebrew community, should be related to a number of spectacular solutions, listed below. Firstly, the introduction of the permission to accept Jewish children in general municipal and district schools, junior high schools and "partial" schools of the Russian Empire, meant, in practice, the opening of the state and non-state school system for the Orthodox population. Secondly, when on December 19/31, 1844, Nicholas I approved the Law "On surrendering Jews in cities and districts to the general administration, with the abolition of Jewish kahal", this decision had, again, highly significant impact on their educational and scientific development. Thirdly, it should be emphasized that Nicholas' legislation also directly concerned the Hebrews' ability to obtain higher education, as in April 1835, Tzar Nicholas I decided that those Jews, who had received appropriate attestations at the end of the lower secondary school and wished to continue their studies, should be given admission to universities, academies and other higher education establishments throughout the Russian Empire. Finally, let us conclude, however, that the generally positive attitude of Tzar Nicholas I to the development of Hebrew science was, to some extent, interfering with the activities undertaken by this emperor at the end of his life, especially when an ukase was issued on October 22 / November 3 1854 addressing the need for "better education of young people in Eastern languages".

Keywords: Jews, education, science, Russian Empire, Tzar Nicholas I, Eastern languages